

ร่วมแรงร่วมใจกับธรรมชาติ

องค์กรเหมืองฝาย

เชื่อมร้อยสายน้ำ กุงนาและป่าเขา (2)

■ ชวัลชัย ทองดีเลิศ

ก่อนการลงนาราว ๆ เดือนพฤษภาคม มิถุนายน ของทุกปี ผมเห็นชาวบ้านแต่ละคนใส่หมวกสานกันแดด สวมเสื้อม่อฮ่อม นุ่งเตี่ยวสะตอ ผ้าขาวม้าคาดพุงพร้อมมัดเห็บแหว แบกจอบ และสะเปาะ (บั้งก็เล็ก) ออกจากบ้านเดินเป็นแถวตามแนวคันนาที่คุดไปไค้งมา ไปช่วยกันขุดลอกเศษดิน หิน ทราชที่น้ำพัดพามาทับถมในท้องเหมืองจนดินขึ้นออก และตัดฟันหญ้าที่ขึ้นรกสองข้างเหมืองเพื่อเปิดทางให้น้ำไหลเข้าที่นาอย่างสะดวก จากนั้นทุกคนก็ช่วยกันซ่อมแซมฝายโดยแต่ละคนต้องเตรียมทำ 'ไม้หลัก' 'ไม้ไผ่เสียมปลายแหลมยาวหนึ่งถึงสองศอกสำหรับตอกกับ 'ไม้คร่าว' หรือ 'ลูกตะเข้' ที่ทำขึ้นโดยนำกิ่งไม้มาหุ้มมัดก้อนหิน ที่นำมาวางขวางลำน้ำให้ยึดติดกันเป็นชั้น ๆ จนสันฝายมีความสูงพอที่จะยกระดับน้ำเข้าลำเหมืองส่งน้ำเข้านา น้ำในลำน้ำยังคงไหลผ่านตัวฝายลงสู่สายน้ำเช่นดั้งเดิม ตัวฝายที่สร้างกันลำน้ำ เดิมทีนั้นชาวบ้านจะสร้างขึ้น

วัสดุที่นิยมนำมาใช้สร้างฝาย

ด้วยวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น ฝายบางลูกก็สร้างด้วยไม้ไผ่ ฝายบางลูกสร้างด้วยท่อนไม้ ฝายบางลูกก็สร้างด้วยหินกับไม้หลัก หรือบางลูกก็ผสมผสานทุกอย่างก็มี เมื่อฝายเกิดชำรุดเสียหาย ชาวบ้านก็สามารถหาวัสดุในท้องถิ่นมาใช้ซ่อมแซมได้ตลอดเวลา

ชาวบ้านมีการตกลงร่วมกันในการมาทำงานเหมืองฝาย ทุกคนต้องนำมิด จอบ และเสเปาะ หากใครไม่เอามาาก็ถูกลงโทษ โดยการปรับใหม่อย่างละ 10 บาท 15 บาท แล้วแต่ตกลงกัน มีข้อกำหนดการนำไม้หลักมาอย่างน้อยแค่ไหนนั้นจะขึ้นอยู่กับว่ามีการใช้น้ำมากน้อยเพียงใด และหากใครใช้น้ำมากก็ต้องมาทำงานมากและนำไม้หลักมามากกว่าคนที่ใช้น้ำน้อย เช่น หากครอบครัวไหนมีที่นาไม่เกิน 10 ไร่ ก็มาทำงานเพียงคนเดียว แต่ถ้าหากมีที่นาเกิน 10 ไร่ ต้องมาช่วยทำงานสองคน ส่วนจำนวนไม้หลักที่ต้องนำมานั้นหากมีที่นา 1 ไร่ ต้องนำไม้หลักมา 100 เล่ม หากมีที่นา 10 ไร่ ก็ต้องนำไม้หลักมา 1,000 เล่ม เป็นต้น

เวลาลงมือกันซ่อมแซมฝายก็แบ่งไม้หลักให้ทุกคนตอกในจำนวนเท่า ๆ กัน เวลาขุดลอกลำเหมืองก็แบ่งความยาวของช่วงการทำงานชาวบ้านเรียกว่า 'ต่า' แต่ละต่าอาจมีความยาวไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับความยากง่ายในการทำงาน เช่น บางช่วงขุดลอกง่ายช่วงก็จะยาวหน่อยเป็น 'หนึ่งต่า' บางช่วงที่ลำเหมืองมีความลึกชันก็จะแบ่งช่วงสั้นหน่อยเป็น 'หนึ่งต่า' จำนวนคนที่ทำงานในแต่ละต่าก็แบ่งให้พอเหมาะพอสัมกับงาน ไม่ให้คนน้อยทำงานหนักจนไม่ไหวหรือคนมากเกินไปจนทำงานไม่สะดวก

ทุกคนต้องมาทำงานร่วมกัน หากใครไม่มาทำงานก็จะถูกลงโทษโดยการปรับใหม่หรือไม่ให้ใช้น้ำ และหากไม่มาทำงานเกินสามครั้งโดยไม่มีเหตุจำเป็นก็จะถูกให้ออกจากการเป็นสมาชิกเหมืองฝาย

เมื่อออกแรงช่วยกันซ่อมแซมตัวฝายและขุดลอกลำเหมืองแล้ว ทุกคนจะได้รับน้ำในปริมาณที่พอเหมาะพอสัมกับที่นาแต่ละผืน ชาวบ้านจัดแบ่งน้ำเป็น 'ต้าง' โดยคิดปริมาณน้ำที่ไหลเข้าปากลำเหมืองทั้งหมดว่ามีน้ำกี่ต้าง มาเฉลี่ยกับจำนวนพื้นที่นาของทุกคนที่มาทำงานร่วมกันมีเท่าไร จัดสรรแบ่งกันจนครบที่นาทุกแปลง ขุดเหมืองขอยส่งน้ำเข้าถึงที่นาทุกแปลงและทำ 'เขียง' เป็นช่องควบคุมปริมาณน้ำให้ไหลเข้าที่นาแต่ละแปลงตามจำนวนต้างที่ตกลงแบ่งกันไว้แล้ว หากใครลักน้ำโดยเจาะช่องบ่องรูหรือขยายช่องที่แบ่งให้น้ำไหลเข้าตนเองมากขึ้นก็จะถูกปรับใหม่

กฎเกณฑ์เหล่านี้ชาวบ้านเรียกว่า 'ข้อตกลงเหมืองฝาย' เป็นลักษณะสัญญาประชาคมที่ทุกคนมีส่วนร่วมในการกำหนดขึ้น จึงทำให้ทุกคนปฏิบัติตาม

สิ่งที่ผมสัมผัสได้ก็คือข้อตกลงเหล่านี้กลั่นออกมาจากจิตใจที่มีความเอื้ออาทรต่อกัน ทุกคนต้องอยู่รอดร่วมกัน คนจนคนมีก็อยู่ร่วมกัน ทำงานร่วมกันได้ภายใต้หลักการที่ใครใช้ทรัพยากรมากต้องทำงานมาก ใครใช้ทรัพยากรน้อยก็ทำงานน้อย ไม่ใช่

คนมั่งมีสบายได้มากแต่ทำงานน้อย ขณะที่คนยากคนจนได้น้อยแต่ทำงานมาก แบบที่เห็นกันโดยทั่วไปในบ้านในเมืองเรา

แม้ข้อตกลงเหมืองฝายจะสะท้อนความเอื้ออาทรและให้ความเป็นธรรมแก่ทุกคน แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเคร่งครัดและเด็ดขาด

'แก่ฝาย' คนที่ผู้ใช้น้ำทั้งหลายพร้อมใจกันเลือกให้เป็นหัวหน้าองค์กรเหมืองฝายและเป็นผู้ที่ต้องควบคุมดูแลให้ทุกคนปฏิบัติตามข้อตกลงบอกว่า 'น้ำเป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับคนปลูกข้าวต้องจัดสรรแบ่งปันให้ทั่วถึงทุกคนที่มาสร้างฝายลอก

ระดมแรงร่วมกันขุดลอกลำเหมือง

เหมือง ถ้าไม่มีกฎไม่มีเกณฑ์ที่เคร่งครัดก็จะมีคนที่ได้เปรียบ แล้วก็จะมีคนเสียเปรียบ ก็อยู่ร่วมกันไม่ได้ ยิ่งปีใดฝนแล้งน้ำที่จะใช้มีน้อยก็ต้องเคร่งครัดและลงโทษรุนแรงขึ้น อย่างแก่ฝายที่ชาวบ้านเลือกมาเป็นผู้ใช้น้ำเขาเฝ้าหากไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงต้องถูกลงโทษรุนแรงกว่าตัวฐานที่เป็นผู้นำแล้วไม่ทำตามกฎที่วางไว้

เจ้านาผู้ใช้น้ำในเหมืองฝายแต่ละลูกจะมีการเลือกผู้นำองค์กรเหมืองฝายขึ้นมาดำเนินงาน ซึ่งในแต่ละองค์กรไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับขนาดของแต่ละระบบ จำนวนเจ้านาผู้ใช้น้ำความยาวของลำเหมืองส่งน้ำและจำนวนหมู่บ้านที่ลำเหมืองผ่าน ถ้าเป็นเหมืองฝายเล็กก็เลือกแค่แก่ฝายคนเดียวก็พอ หากระบบเหมืองฝายใหญ่ขึ้นก็จะเลือกแก่ฝายและ 'ลำนน้ำ' ลำนน้ำจะมีหน้าที่สื่อสารระหว่างแก่ฝายกับสมาชิกผู้ใช้น้ำ และถ้าเป็นระบบที่ใหญ่มาก ๆ ก็จะมี 'ผู้ช่วยแก่ฝาย' ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือแก่ฝายในการควบคุมดูแลระบบให้ทั่วถึง เหมืองฝายบางแห่งมีลำเหมืองหลายสายแก่ฝายก็มอบหมายให้ผู้ช่วยดูแลคนละสาย ชาวบ้านก็เลยเรียกว่า 'แก่เหมือง' รวมทั้งการเลือก ลำนน้ำทำหน้าที่สื่อสารกับเจ้านาผู้ใช้น้ำในลำเหมืองแต่ละสายไปด้วย ในบางแห่งลำเหมืองยาวผ่านหลายหมู่บ้านก็อาจเลือก

ผู้ช่วยแก่เหมืองและลำน้ำช่วยทำหน้าที่ดูแลในแต่ละหมู่บ้าน องค์กรเหมืองฝายจึงมีโครงสร้างการทำงานที่หลากหลาย มีความยืดหยุ่น และสอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติและสภาพแต่ละท้องถิ่นเพื่อให้มีการดูแลอย่างทั่วถึง และจัดการได้อย่างรวดเร็วทันสถานการณ์

ไม่เพียงแต่การดูแลภายในระบบเหมืองฝายเท่านั้น หากปีใดแห้งแล้งปริมาณน้ำในแม่น้ำมีน้อย น้ำไหลมาหน้าฝาย

ชาวบ้านนำใบไม้ ใบไม้ ถิน เสริมสันฝายคอนกรีตที่รัฐฯสร้างให้

หอขังฝาย ปรับปรุงให้มั่นคงแข็งแรง

น้อยจนไม่เข้าลำเหมือง ผู้นำเหมืองฝายก็ต้องไปเจรจากับผู้นำเหมืองฝายลูกบนเพื่อขอให้แบ่งปันน้ำให้ไหลลงมาถึงหน้าฝาย การเจรจาจะเป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยในฐานะผู้มีหัวอกเดียวกัน และรู้จักมักคุ้นกันเป็นพื้นฐาน อย่างน้อยก็เคยทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ (ผีที่ปกปักรักษาป่าต้นน้ำ) ร่วมกันปีละครั้ง มีน้อยกรณีที่ไม่ยอมกันจนถึงขั้นทะเลาะฆ่าแกงกัน

การเสียดสีของบรรดาผู้นำเหมืองฝายที่ต้องทำงานอย่างหนักเพื่อให้ทุกคนอยู่รอดร่วมกันตั้งแต่เริ่มตีฝาย ขุดลอกลำเหมือง แบ่งปันน้ำ ดูแลระบบจนกระทั่งถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว เจ้านาผู้ใช้ น้ำทั้งหลายพร้อมใจกันมอบ 'สินน้ำใจ' ให้แก่ผู้นำเหมืองฝาย โดยกำหนดไว้ในข้อตกลง เหมืองฝายแต่ละระบบมีการกำหนดได้แตกต่างกัน บางแห่งก็เพียงไม่ต้องเตรียมวัสดุอุปกรณ์ บางแห่ง

ก็กำหนดเป็น 'น้ำยก' เป็นการยกน้ำให้แก่ฝาย 1 ตัง ยกให้สามน้ำ ครั้งตาง บางแห่งก็กำหนดเป็นข้าวเปลือกให้แก่ฝาย 10 กิโลกรัม ต่อไร่ ให้สามน้ำ 5 กิโลกรัมต่อไร่ ช่วงหลังบางแห่งก็กำหนดให้เป็นเงินให้แก่ฝายปีละ 2,000 บาท ให้สามน้ำปีละ 1,000 บาท เป็นต้น

องค์กรเหมืองฝาย นอกจากจะมีข้อตกลงเหมืองฝาย ที่ทุกคนยึดถือร่วมกันแล้วทุก ๆ ปีหลังจากช่วยกันซ่อมแซมฝาย ขุดลอกลำเหมืองเรียบร้อยแล้วก็จะร่วมกันทำพิธี 'เลี้ยงผีฝาย' ชาวบ้านมีความเชื่อว่าเป็นธรรมชาติมีผีคุ้มครองอยู่ ผีฝายจึงเป็นจิตวิญญาณแห่งธรรมชาติที่เป็นศูนย์รวมจิตใจที่ชาวบ้านทุกคนให้การเคารพ เมื่อมีการสร้างฝายขึ้นตรงที่ใดก็จะสร้างหอผีฝายไว้ในบริเวณนั้นด้วยเสมอ

เมื่อถึงเวลาทำพิธีชาวบ้านจะช่วยกันเตรียมเหล่าไก่ ไก่คู่ หากเป็นฝายใหญ่ก็อาจจะใช้หมูเป็นเครื่องถวาย แก่ฝายจะเป็นผู้ทำพิธีบอกกล่าวต่อผีฝายให้ช่วยคุ้มครองเจ้านาผู้ใช้ น้ำทุกคนให้อยู่รอดปลอดภัย ขอให้ห้าอุดมสมบูรณ์ ข้าวกล้าได้ผลดีไม่มีแมลงศัตรูมารบกวน เมื่อเสร็จพิธีก็นำของที่ถวายผีฝายมาล้อมวงกินข้าวร่วมกัน กินกันไปคุยกันไปถึงเรื่องราวใกล้ตัว น้ำพอใหม่จะดูแลป้องกันป่าต้นน้ำกันอย่างไร ปีนี้จะปลูกพันธุ์ข้าวอะไรดี ปัญหาอุปสรรคในการทำเหมืองฝายและการแบ่งปันน้ำไขปัญหาและคำแนะนำที่ทุกคนพร้อมจะแบ่งปันให้แก่กันและกัน

อิมหน้าสำราญแล้วก็จะมีการประชุมปรึกษาหารือกันต่อ ปีนี้จะมีการปรับปรุงแก้ไขข้อตกลงข้อใดบ้าง จะมีกิจกรรมอะไรเพิ่มเติม และถือเป็นวาระโอกาสในการเลือกผู้นำเหมืองฝายไปด้วยในตัว ถ้าหากปีที่ผ่านผู้นำเหมืองฝายมาทำงานได้ดี ก็จะถูกเลือกให้ทำงานต่อไป หากคนใดมีปัญหาที่จะมีการเลือกผู้นำเหมืองฝายคนใหม่ขึ้นมาแทน

พิธีเลี้ยงผีฝายและเวทีการพูดคุยปรึกษาตกลงร่วมกัน เป็นการต่อเติมขวัญกำลังใจให้เปี่ยมพร้อมที่จะร่วมกันเผชิญกับความเหน็ดเหนื่อย หลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดิน ตลอดช่วงฤดูแห่งการสร้างผลผลิต ข้าวกล้า และพืชพรรณธัญญาหารที่กำลังจะมาถึง

ผมคิดว่าแม้ยามนี้้องค์กรเหมืองฝายจะไม่ได้ได้รับการยอมรับ แม้ระบบเหมืองฝายจะถูกเปลี่ยนแปลงด้วยกระแสเทคโนโลยีใหม่ที่ยิ่งใหญ่ตระการตาจากภายนอกที่จะทำให้เราพึ่งตนเองได้น้อยลงแล้วหันไปพึ่งภายนอกมากขึ้น

แต่องค์ความรู้ ภูมิปัญญาที่ท้องถิ่นได้สร้างสรรคขึ้นมาอย่างยาวนานจากรากฐานวัฒนธรรมของท้องถิ่นเองยังคงสืบเนื่องตลอดมาและยังดำรงอยู่ การสานต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการน้ำที่อยู่ใน้องค์กรเหมืองฝายที่มีมาแต่เดิมนับเป็นการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ท้องถิ่น ที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองอย่างยั่งยืนในอนาคต

